

چالش سنت و نوگرایی در بازارهای سنتی شهرها

مورد پژوهی: بازار سنتی شهر زنجان

ابوالفضل مشگینی^۱

علیرضا محمدی^۲

چکیده

در یک نگرش سیستمی به شهر، بازارهای سنتی در شهرهای قدیمی و تاریخی کشور به عنوان معاصر منحصر به فرد در سازمان فضایی شهرها بوده و نقشی محوری در اقتصاد آنها بازی نموده اند. لیکن در طی دهه های اخیر، نقش، کارکرد و شکل بازارهای سنتی در طی تحولات تکوینی شهرها و به ویژه در پی شهرنشینی سریع و شتابان با تغییرات اساسی مواجه گردیده اند. در این روند در تقابل و تعامل میان نیازهای جدید، در تغییر کارکرد و شکل کالبدی بازار سنتی (با محدودیت در پذیرش کارکردهای جدید)، تناقضاتی به وجود آمده است که بیش از هر چیز حاصل توجه به نقش لوازم حمل و نقل جدید و در پی آن مداخلات الزامی، ولی نسبی و سریع در استخوانبندی بازارهای سنتی بوده است. بازار سنتی شهر زنجان نیز از این جریان مستثنی نبوده و در پی مداخلات مکانیستی و کالبدی و احداث خیابان های عمود بر راسته بازار، هم به لحاظ کالبدی و هم به لحاظ کارکردی تغییراتی در سیستم بازار ایجاد شده و مسائلی را در ارتباط با خود بازار و اقتصاد شهری مطرح ساخته است. این نوشتار سعی دارد تا ضمن معرفی، شکل گیری و تکوین بازار سنتی شهر زنجان، به تبیین مسائل ناشی از تعامل و تقابل سنت و نوگرایی در بازار سنتی شهر بپردازد.

کلمات کلیدی: بازار سنتی شهر زنجان، نگرش سیستمی، شهرنشینی شتابان، سنت، نوگرایی، ضوابط و مقررات، حریم بازار.

۱. عضو هیات علمی دانشگاه زنجان

۲. دانشجوی دکتری جغرافیا و برنامه ریزی شهری، دانشگاه شهید بهشتی.

۱. مقدمه

نقش برجسته بازارهای سنتی در سازمان فضایی شهرهای ایرانی اسلامی بر کسی پوشیده نیست و در تحقیقات و نوشته های مختلف مرتبط با موضوع در مورد جزئیات تشکیل دهنده و ساختار بازارهای سنتی ایران بسیار گفته شده و بنابراین، قصد تکرار نداریم. در یک نگرش کلی، بازارهای سنتی تا دهه های اخیر ایفا کننده سه نقش اساسی به شرح زیر بوده اند: ۱. فعالیت های اقتصادی شامل، الف. تجارت ب. انبارداری. ۲. فعالیت های غیر اقتصادی شامل، الف. مذهبی ب. آموزشی، تربیتی پ. اجتماعی، سیاسی ج. تفریحی، خدماتی.

فضاهای مرتبط با فعالیت های تجاری اعم از راسته بازار، چهار سو، تیمچه، خوان و فعالیت های تجاری شامل کاروانسرا، سر اوخوان بار، تشکیل دهنده ساختار اصلی بازارهای سنتی تا شروع سده اخیر بوده است. در طی تحولات اخیر در اقتصاد شهری؛ به بازخور تحولات در اقتصاد ملی و جهانی، بازارهای سنتی به عنوان عنصری از سازمان فضایی شهر تحت تأثیر تغییرات عمده قرار گرفته اند. این تغییرات بیش از همه متأثر از ورود لوازم حمل و نقل موتوری، نحوه دسترسی، نیازهای جدید شهروندان به کالاها و خدمات و نیاز مبرم به فضاهایی بوده که بتوانند با نقش های جدید انطباق لازم را برقرار نمایند. لیکن آنچه که نمود پیدا نموده است، شرایطی نه چندان مطلوب به لحاظ کالبدی و کارکردی در این بخش از شهرها بوده است. تحت تأثیر روند شهرنشینی و گسترش شهری در طی سده اخیر، بازارهای سنتی در شهرهای قدیمی، با مسائل متعددی در تقابل میان ساختارهای سنتی (اعم از اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و کالبدی) و نیازها و عملکرد های جدید (نوگرایی و نو سازی) مواجه گردیده اند. در این میان دخالت های پراکنده و مقطعی، نگرش های سلیقه ای، مدیریت شهری ناهماهنگ و ضوابط و مقررات نامناسب به دامنه تهدیدات اقتصادی و کالبدی در بازارهای قدیم شهرها افزوده است. در حالی که بازارهای سنتی شهرها به لحاظ ارزش های مکانی، اقتصادی، فرهنگی و هنری نیازمند حمایت می باشند تاوام تغییرات اخیر و عدم چاره جویی مسائل مطرح شده، عرصه را به نفع بخش غیرمتمرکز فعالیتی در سایر نواحی شهر، خالی خواهد گذاشت و به فرسودگی بازارهای قدیم به عنوان یک فضای ارزشمند شهری شدت خواهد بخشید.

۲. طرح مسأله

انسان بر اساس جهان بینی خود با محیط همواره در یک هم کنشی بوده و تأثیرات و تأثراتی که از هم می پذیرند اساس بسیاری از مطالعات را شکل داده است. تأثیرات انسان در محیط طبیعی بر پایه جهان بینی یا فلسفه زندگی شکل گرفته و به نوبه خود، محیط هم از فلسفه زندگی تأثیر می پذیرد. این تأثیرات به گونه ای پابرجاست که عده ای معتقدند برای نمونه شهر اسلامی حاصل اعتقادات اسلامی و تنها با درک اصول و قوانین اسلامی است که می توان با اکولوژی شهرهای اسلامی آشنا شد. شهر ایرانی. اسلامی برآیند کنش ها و تأثیرات متقابل عوامل گوناگون شهر آفرین درون زا و برون زا می باشد. شناخت این کنش های متقابل امکان پذیر نمی باشد، مگر آنکه با رویکردی سیستمی به موضوع نگریسته شود. یک

سیستم کلی است و حدت مند که میان عناصر متشکله اش پیوندهایی وجود دارد. اگر شهر ایرانی - اسلامی را به عنوان یک سیستم در نظر بگیریم بازار بعنوان یکی از عناصر آن مطرح خواهد بود و بازار می تواند با عناصر متشکله خود به عنوان یک سیستم در نظر گرفته شود. مطالعه سیستم بایستی به چند اصل توجه نمود:

۱. عناصر سیستم
۲. ارتباط میان عناصر سیستم
۳. سلسله مراتب عناصر سیستم
۴. نظام و قوانینی که بر هر مرتبه از سیستم حاکمند
۵. محیط یک سیستم

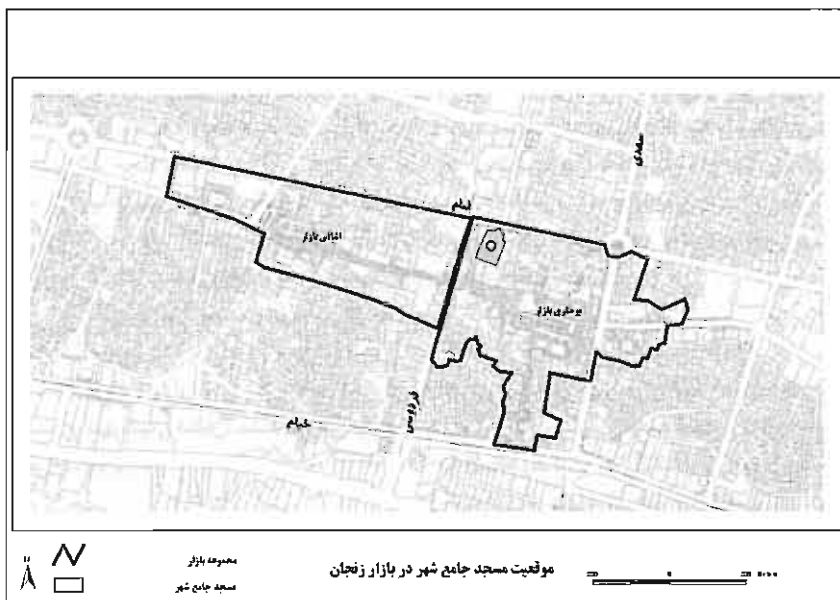
بازار به عنوان قلب تپنده شهر ایرانی - اسلامی و به عنوان یک میراث فرهنگی، نهادی اجتماعی و فضایی و بنیادی اقتصادی که با معماری خاص خود، نشان از شهر ایرانی است و عموماً در هسته مرکزی شهرها شکل گرفته و تکوین یافته است. معماری خاص بازار که در طول زمان تکرار گردیده، وجود عناصر و فضاهای مذهبی و فرهنگی و تداخل این فضاها با فضای تجاری جایگاه خاص برای این عنصر سیستم شهر ایرانی - اسلامی بوجود آورده است.

تکوین شهر در طی سده اخیر، با تناقض میان نیازهای جدید و ظرفیت های محدود نهادی و ساختاری در شهرها همراه بوده است. در این رهگذر ظرفیت و توان محدود در توسعه شهری در بخش سنتی شهر جهت پاسخ به نیازهای فزاینده فضای تعریف شده اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی به ویژه در پی تحولات مدیریتی، اقتصادی و اکولوژیکی شهرها در طی سده اخیر و با شدت بیشتر در دهه های اخیر منجر به شکل گیری مسائل متعدد حقوقی، مدیریتی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و زیست محیطی در شهرهای با قدمت زیاد گردیده است. بازار شهر به عنوان محور اقتصادی شهر، در چالش برای دست یابی به منافع جدید و حفظ کارکردهای سنتی خود با نوعی سرگرمی دست و پنجه نرم می کند. نوسازی برای

بازار قدیمی شهر زنجان از گذشته، گرانیکه استخوان بندی شهر و هسته اصلی گسترش شهری بوده است. روندهای نوسازی و نیازهای جدید شهر نشینی بازار را تحت تأثیر خود قرار داده و بیش از این نیز متأثر خواهد ساخت.

انطباق، یا نوسازی برای حفظ ساختار سنتی گذشته مبتنی بر شالوده های اقتصاد بومی و محلی ... و این مسأله ای است که برنامه ریزی و مدیریت شهری امروز را به فکر واداشته است تا جریان تغییرات ساختاری و اکولوژیک شهر، روندها را به سوی شرایط بهینه هدایت نماید.

شهر زنجان به عنوان یکی از شهرهای میانی با اقتصاد ترکیبی (خدماتی، آموزشی، تجاری و...)، در ارتباط با حوزه پیرامون و نظام شهری کشور از جایگاه ویژه ای برخوردار است. بازار قدیمی شهر زنجان از گذشته،

گرانیکاه استخوانبندی شهر و هسته اصلی گسترش شهری بوده است. آنچه که مسلم است، روندهای نوسازی و نیازهای جدید شهر نشینی بازار را تحت تأثیر خود قرار داده و بیش از این نیز متأثر خواهد ساخت. لذا باید روندهای در حال جریان را به طرف الگویی منتظم رهنمون ساخت. لیکن بازار قدیمی شهر، در تلاش برای انطباق با تحولات در حال گسترش شهری و در پی مداخلات کالبدی سریع و نستجیده انسجام فضایی خود را از دست داده است و به رغم گسترش فرصت های فعالیت و تداوم حیات در بخشی از فضای شهری، بازار سنتی شهر را با تهدیدهای عمده از جمله فرسودگی در وجه غالب کالبدی و کارکردی مواجه نموده است. این عنصر شهری که تا دهه های اخیر، نقش های متفاوتی را ایفا نموده است با ورود به عصر جدید تحولات و تغییراتی را در کالبد و کارکرد خود پذیرفته و گاه خود را با مقتضیات زمان هماهنگ و گاه بدلیل عدم همخوانی با نیازهای روز با فرسودگی همراه گردیده است.

به این ترتیب سوالاتی به شرح زیر مطرح می گردد:

۱. روند شکل گیری بازار در شهرهای ایرانی - اسلامی چگونه بوده است؟
 ۲. عناصر تشکیل دهنده این سیستم چگونه عمل نموده و چه ارتباطی بین عناصر وجود دارد؟
 ۳. عملکرد و حوزه نفوذ بازار سنتی کجاست؟
 ۴. آیا این سیستم در طول زمان با محیط خود تعامل یا تقابل داشته است؟
 ۵. عوامل مؤثر در فرسودگی کالبدی - کارکردی این فضای شهری کدامند؟
- برای پاسخگویی به سوالات فوق بازار شهر زنجان چه الگوی مناسبی از بازارهای ایرانی است برای مطالعه انتخاب گردیده است تا ضمن معرفی بازار قدیمی شهر به مسائل موجود آن در تقابل و تعامل میان سنت و نوگرایی بپردازیم.

۳. شکل گیری و تکوین بازار سنتی شهر زنجان

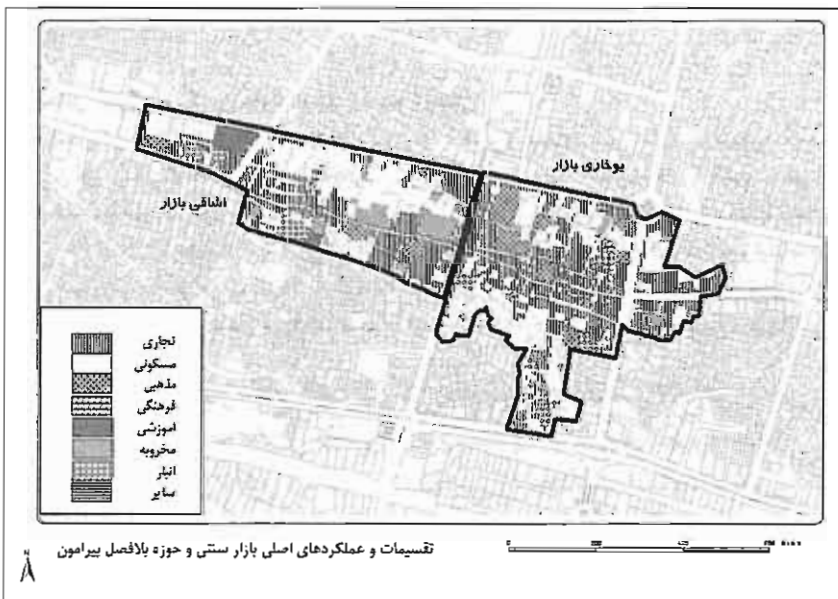
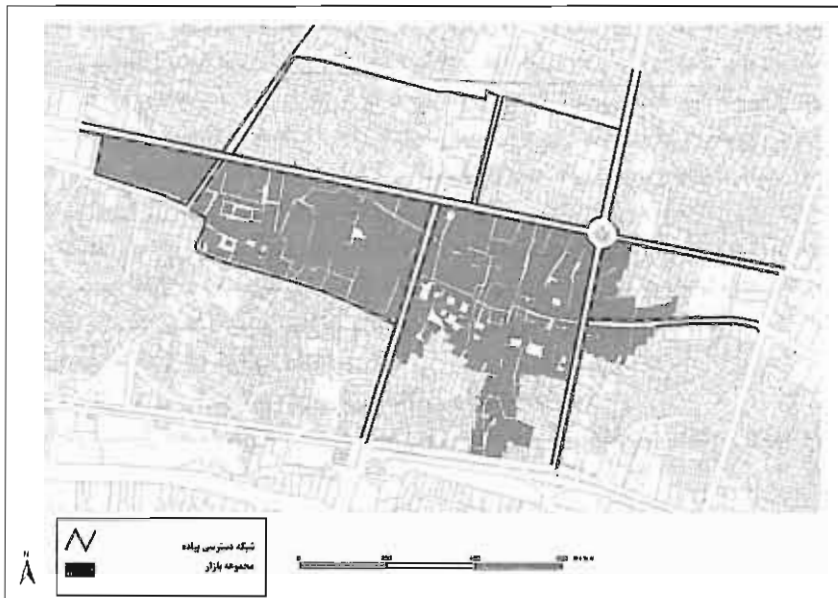
منشأ شکل گیری بازار شهر را باید در شکل گیری اولیه شهر زنجان و سپس آغاز شهر نشینی به معنای امروزی آن، پس از بنا نهادن شهر توسط اردشیر بابکان ریشه یابی نمود. بازار زنجان با الگوی خطی خود در راسته بازار معروف خوبی از بازارهای شهرهای ایرانی است. مجموعه بازار زنجان در قلب خاستگاه شهر و در راستای راه های تجاری شرق و غرب و در امتداد مسیر قزوین - تبریز قرار داشته و ارتباط قوی و منسجمی را با مناطق مرکزی از طریق کردستان و تأمین نیازهای روستاییان اطراف برقرار نموده است. بررسی نقشه بازار زنجان نشان می دهد که نطفه اولیه بازار در محل تلاقی کوچه حمام و میربهدالدین با

بازار سنتی شهر زنجان از نظر تاریخی به دو بخش اشاقی باش (پایین دست) و یوخاری باش (بالادست) تقسیم و همین منوال محلات مسکونی واقع در قسمت پایین را محلات اشاقه باش و محلات واقع در سمت بالا را یوخاری باش می گویند.

راسته بازار پایین بوده و وجود قدیمی ترین مسجد شهر یعنی مسجد میرزایی و حمام میربها و خانه های قدیمی با ارزش موید این نظر می باشند. مطالعه موقعیت بازار در درون قلعه حاکی از آن است که رشد بازار در مراحل بعدی به سمت شرق کشیده شده و احداث بازار قیصریه در سال ۱۲۱۳ هـ. ق در زمان حکمرانی عبدا... میرزا فرزند فتحعلی شاه قاجار آن را تقویت می نماید. در جریان این تحول بازار از هسته اولیه به طرف دروازه ها کشیده شده و با احداث راسته ها و سراها و تیمچه ها و میادین و عناصری نظیر حمام، مساجد و مدارس مذهبی و دالان ها ساختار کالبدی فعلی را می یابد. قسمت عمده بازار زنجان در سال ۱۲۰۵ هـ. ق در زمان سلطنت آقا محمد خان قاجار احداث و در زمان فتحعلی شاه قاجار در سال ۱۲۱۳ هـ. ق تکمیل گردیده است.

از اولین مستشرقینی که از بازار زنجان دیدن کرده اند می توان از پرنس آلکسیل سولتیکف روسی نام برد. وی در مورد بازار زنجان شرحی مبسوط ارائه داده است. ادوارد براون درمورد بازار زنجان می گوید: که نزدیک بازار بارها را پایین آوردیم و خود برای تماشای بازار که تقریباً به خط مستقیم از شرق به غرب امتداد دارد و شهر را نصف می کند و از کاروانسرا خارج شدیم. ژویر در کتاب خود در مورد نقش تجاری بازار زنجان می گوید این شهر دارای بازاری است که در آن اقشارهای تیره چادرنشین که در خمسه فرمانروایی می کنند قالی ها و نمدها و بافته های پشمی را فروخته و ماهور و اسلحه و باروت و ساچمه می خرند.

این مجموعه دارای فضاهایی نظیر راسته ها، سراها، تیمچه ها، مدارس و مساجد بوده که در ترکیب با هم یک بازار کامل شهر ایرانی اسلامی را شکل داده اند. راسته بازار زنجان که از غرب به شرق کشیده شده و با هزار متر طول به عنوان مهم ترین محور تجاری شهر محسوب و از خیابان امیرکبیر در غرب تا

سعدی جنوبی در شرق زنجان گسترش یافته است. در بدو تکوین بازار از سمت از سمت شرق دو راسته عبدالعلی بیگ و امامزاده به موازات یکدیگر شکل گرفته اند که سرراهی مختلفی نظیر کلبعلی - حاج عقیلی، حامی شامی پایین و بالا و راسته های فرعی حاج حسین، حاج حیدر ترابی، رستم خانی، و بازارهای میوه فروشان، حلبی سازها، موصل و تیمچه های چهاردري و میدان آهنگران از طریق این دو دسته تغذیه می شوند.

بازار دارای هشت ورودی اصلی است و در هر دو سوی خود یعنی شمال و جنوب توسط بافت مسکونی احاطه گردیده که معابر متعددی از خیابان های اطراف به ویژه خیابان امام به بازار و میدان می رسند و فعالیت های تجاری به تدریج در این معابر گسترش یافته است. سبزه میدان (در بخش شمالی بازار) که سابقاً مهم ترین ورودی بازار محسوب می گردید، امروزه رابطه قبلی را دارا نبوده و تحت گسترش فعالیت های تجاری در پیرامون بازار خود را از دست داده است.

بازار سنتی شهر زنجان از نظر تاریخی به دو بخش اشاقي باش (پایین دست) و یوخاری باش (بالادست) تقسیم و همین منوال محلات مسکونی واقع در قسمت پایین را محلات اشاقه باش و محلات واقع در سمت بالا را یوخاری باش می گویند. تا به امروز مدارک مستندی دال بر چگونگی شکل گیری این تقسیم بندی به دست نیامده است و به مرور زمان این تقسیم بندی که تا دی ۱۳۴۰ در جدایی گزینی اجتماعی و فیزیکی شهر نقش داشته است و به بوته فراموشی سپرده می شود.

در حال حاضر مجموعه تجاری بازار ۱۱ هکتار مساحت را به خود اختصاص داده است که ۷ هکتار آن به

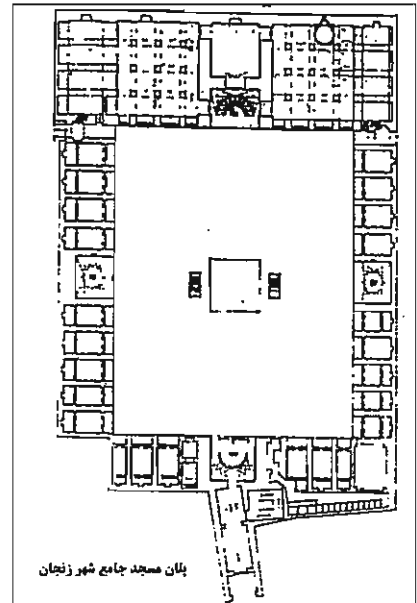
مرکز تجاری و اقتصادی و ۱/۴ هکتار به مراکز خدمات عمومی و ۲/۶ هکتار به گذرها و معابر اختصاص دارد. در حال حاضر فعالیت خرده فروشی بتدریج از بازار به خیابان های اطراف کشیده می شود و عمده شهروندان خریدهای اولیه و ثانویه خود نظیر خواربار و پوشاک را از خیابان های مجاور بازار تهیه می نمایند و آیا بازار نقش سرویس دهی به حوزه نفوذ را با شدت وحدت ادامه می دهد. از لحاظ مالکیت دو گونه مالکیت عمده وقفی و خصوصی در بازار به چشم خورده مالکیت های عمده وقفی در بازار شامل موقوفات عبدا... میرزا . حجت الاسلام . نجفی میرزایی . ابوالمعالی می باشد.

۱-۳. بازار بالا

این بازار سازمان دهی مناسب تری نسبت به بازار پایین داشته و فعالیت های مختلف تقریباً از یکدیگر مجزا شده اند. بازار بالا شامل عناصر مختلفی می باشد که عناصر تجاری آن شامل جدول ذیل می باشد.

جدول ۱. عناصر تجاری بازار بالا

نام متعارف	تعداد مغازه	فعالیت غالب
قیصریه	۷۵	متنوع
بازار حجت الاسلام	۶۲	چارق و کفش
راسته بازار بالا	۱۳۵	بزازی و متنوع
بازار زرگرها	۱۵	زرگری
راسته صندوق سازها	۱۶	تخت و کمد و صندوق
تیمچه سید اسماعیل	۲۲	کمد و لباس فروشی
راسته رستمخانی	۲۰	متنوع
راسته صباغ ها	۱۷	متنوع
تیمچه چهار دربی	۲۶	فرش فروشی
راسته حلبی سازها	۱۹	حلبی سازی
راسته حاج حیدر	۱۸	متنوع
راسته جگر پزها	۱۷	جگرپزی
راسته ترابی	۱۳	جگرپزی
راسته انگورانی	۴۶	میوه و خواربار
راسته امامزاده	۳۲	خواربارفروشی
راسته عبد العلی بیک	۳۵	متنوع
میدان میوه فروشان	۴۸	میوه فروشی
میدان آهنگران	۳۲	آهنگری
میدان مرسل	۲۰	اغذیه
پاساژ رضایی	۵۲	فروش لباس خارجی
پاساژ سید	۹۰	متنوع
پاساژ امین	۴۰	متنوع

قیصریه عمود به راسته بازار بالا امتداد یافته و مهم ترین بنای مذهبی شهر یعنی مسجد جامع در مجاورت آن قرار دارد. در بازار قیصریه در گذشته معمولاً کالاهای لوکس و گران قیمت عرضه گردیده و در حال حاضر نسبت به سایر قسمتهای بازار چنین وضعیتی را دارا می باشد. این قسمت از بازار توسط عبدا... میرزا فرزند یازدهم فتحعلی شاه قاجار احداث و وقف مسجد جامع گردیده است که موقوفات آن شامل ۱۱۰ مغازه در راسته و ۹۵ مغازه در پاساژ جدید الاحداث بر روی حمام شاهزاده می باشد.

راسته حجت الاسلام نیز از فضاهای مهم بازار به موازات راسته بازار اصلی بوده که در سال ۱۲۵۳ هـ. ق احداث گردیده دارای دو ورودی اصلی و دو ورودی فرعی می باشد. مسجد و مدرسه چهار ستون که یکی از مراکز قدیمی و معتبر مذهبی و آموزشی زنجان و نیز تکیه آقالبق در این راسته قرار دارد. از تعداد ۷۸ مغازه موجود در راسته فوق مالکیت ۵۰ مغازه شخصی و ۲۸ مغازه موقوفه مسجد و مدرسه چهار ستون می باشند. از عناصر مهم دیگری که در پیرامون بازار بالا استقرار و از تنوع و ترکیب مختلفی برخوردار است می توان از سراها نام برد که از کارکردهای متنوعی نیز برخوردار بودند. کاروانسراهای پیرامون بازار به دلیل نقش و کارکردی که ایفا می نمودند از نظر ترکیب عناصر درونی نسبت به سایر سراها مجهزتر و دارای ترکیب پیچیده ای بودند. در بازار بالا چند گونه از این فضا را می توان طبقه بندی نمود که از مهم ترین آنها به سراهای یک حیاطی که اغلب برای استقرار تجارتخانه و کارگاه مورد استفاده قرار می گرفت که سراهای حاج شعبان کلبعلی، حاجی شامی بالا و پائین در این رده قرار می گیرند. مسیر حرکت متفاوت و وجود دالان های ارتباطی و رواق های اطراف حیاط موجودیت آنها را شکل می داد. سرای شاطر علی با یک دالان و حیاط کوچک و بدون رواق ساده ترین و سرای کلبعلی با دالان های مختلف و حیاط رواق دار سیستمی پیچیده را به نمایش می گذارد.

سراهای چند حیاطی به عنوان تجارتخانه، انبار، محل نگهداری حیوانات و انبار مطرح و در سرای ناصری حیاط پایین دست، به عنوان اصطبل و آغل و حیاط کارگاه و انبارها و حیاط سرا به تجارتخانه ها و حجره ها اختصاص داشت که به راسته اصلی متصل می گردید. نقش دالان در سراها نقش حرکت و دسترسی بوده و ارتباط حیاط سرا با کوچه های مجاور راسته اصلی را برقرار می کردند. سرای حاج علیقلی از جمله سراهای چند دالانی بوده است که در دوره قاجاریه احداث و دارای یک حیاط وسیع بوده و چهار طرف آن حجره ها استقرار داشتند که دارای طاق صندوقی می باشد و در فاصله حجره ها نیم ستونی دایره ای شکل قرار گرفته و جلوی حجره ها در چهار طرف حیاط ایوان هایی قرار دارد که دارای ستون هایی با پایه های مستطیلی شکل می باشد که در ارتفاع ۸۰ سانتی متر مبدل به یک نیم ستون دایره ای شکل می گردد. در بازار بالا علاوه بر عناصر تجاری چند فضای مذهبی و آموزشی دینی وجود دارد که مهم ترین آنها شامل مسجد و مدرسه چهار ستون و مسجد جامع می باشد.

مسجد چهار ستون دارای در ورودی از بازار بوده و دارای شبستان بزرگی می باشد و داخل آن ۷ ردیف ستون هشت ضلعی دارد که بوسیله طاق به یکدیگر متصل است. این مسجد در دوره قاجاریه احداث و در ضلع شرقی و غربی آن حجره هایی برای استقرار طلاب دینی احداث گردید است. سال احداث شبستان زنانه ۱۲۸۴ هـ. ق می باشد.

مسجد جامع (عبدا... میرزا) از جمله بناهای سبک چهار ایوانی و با پلان مربع مستطیل بوده که مطابق معمول ایوان ها در چهار ضلع اصلی واقع و ایوان ورودی درست در مقابل شاه نشین گنبددار (ایوان جنوبی) قرار گرفته است. در اطراف صحن مسجد بیست و چهار حجره و دو شبستان زنانه و مردانه قرار دارد که در حال حاضر نیز حجرات طلاب علوم دینی مورد استفاده قرار می گیرد. مسجد دارای ۷ ورودی اصلی و دو ورودی فرعی می باشد. شبستان های زنانه و مردانه بطور قرینه هر کدام از چهار ردیف در ۷ ردیف ستون تشکیل یافته است.

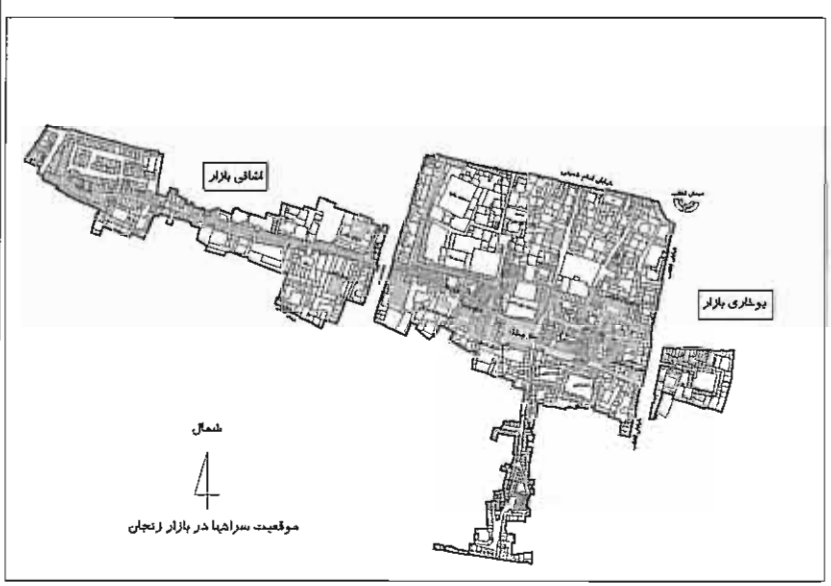
۲.۳. بازار پایین

تا اوایل سده اخیر بازار پایین علاوه بر عرضه دادوستد تولیدات محلی از طریق دو باب کاروانسرای موجود که محصولات را از قراء و قصبات به آنجا حمل می گردیده، تغذیه می شده است. با این وجود، تا قبل از توسعه راه ها و تردد ادوات موتوری در سال های اخیر این اماکن با عملکرد های نخستین مورد استفاده بود و امروزه تبدیل به انبار کالاهای وارداتی شده است. از کاروانسراهای این بازار سرای گلشن و سرای ملک است که در سال ۱۳۴۵ هـ. ق بازسازی و مرمت گردیده اند. در جهت بر طرف ساختن نیاز ساکنین از نظر اجتماعی و مذهبی این مجموعه دو مسجد را در خود جای داده است که عبارتند از مسجد آقا شیخ فیاض و مسجد میرزایی. گرمابه های بلوری در مجموعه، محل خاصی را اشغال نموده اند. مجموعه بازار بالا از بازار قیصریه، بازار بزازها، بازار حجت الاسلام، بازار امامزاده و بازار عبدالعلی تشکیل شده است. این بازار از نظر تولید و عرضه خدمات جنبی وابسته، بسیار غنی و مهمترین مرکز اقتصادی و تجاری شهر محسوب می شده است. این مجموعه از نظر تولید و عرضه کالا به هشت راسته زرگرها، بزازها، کفاشها،

مداخلات کالبدی دوران نوسازی شهری
و برش های صلیبی شکل و منقطع شدن ساختار کالبدی و عملکردی بازار سنتی شهر (عکس هوایی سال ۱۳۳۵ شهر زنجان)

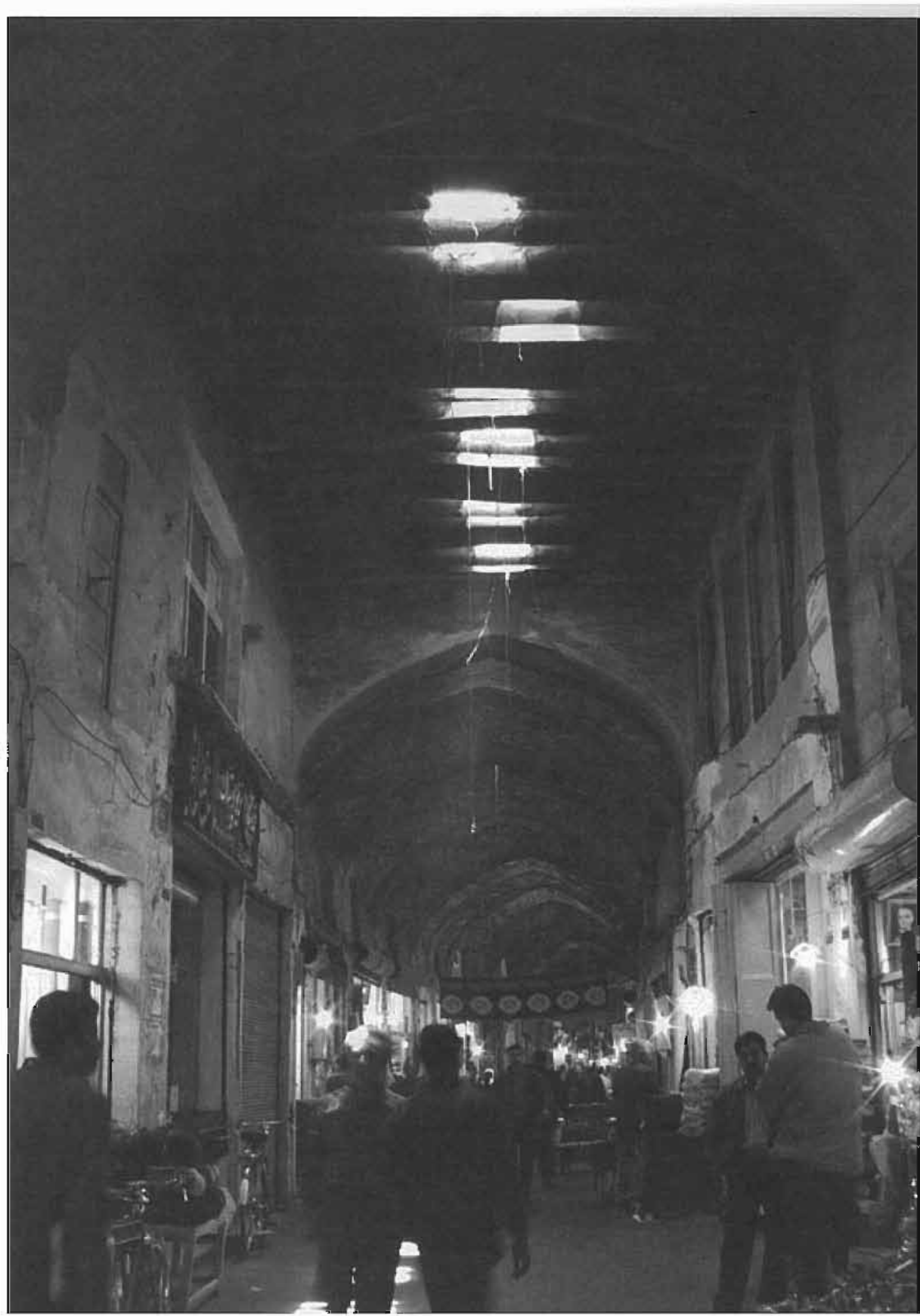
محدوده تقریبی بازار

سراهها، کلاه دوزها، صندوق سازها، رنگرزا، میوه فروشها و جگرپزها تقسیم شده است. این تقسیم بندی و انسجام معقول و منطقی از نظر حفظ حقوق سندیکایی و کنترل قیمت کالاهای عرضه شده حائز اهمیت بوده و والا بودن افکار طراحان و بانیان آن را آشکار می سازد. از نظر اقتصادی هم موجب جذب مشتری گردیده و رونق اقتصادی را برای کسبه فراهم نماید. از کاروانسراهای جالب این مجموعه که نقش مؤثری را در عرضه کالاها ایفا نموده کاروانسرای حاج علی کربلایی را می توان نام برد که احتمالاً در سال ۱۳۰۰ هـ. ق تکمیل شده است. این مجموعه ۵ مسجد: چهل ستون، آقا سید فتح الله، مسجد جامع، حجت الاسلام و مسجد ملا را در خود جای داده است.

در حال حاضر این بازار در یک خط نسبتاً مستقیم کشیده شده و بافت آن منظم می باشد. از سه قسمت شامل میدان کوچک، میدان بزرگ و راسته بازار تشکیل و از خیابان فردوسی تا امیرکبیر امتداد دارد. چندین سرای بزرگ و کوچک و پاساژ جدید الاحداث و دو میدان فرعی به نام شیطان بازار و رحمانه بازار ملحقات آن را تشکیل می دهند. قسمت عمده ای از واحدهای تجاری از لحاظ مالکیت موقوفه بوده و عناصری نظیر مسجد میرزایی و حمام حاج داداش و میربها و قوشا حمام (حمام دوقلو) از عناصر مهم آن محسوب می گردد. در کل بازار ۲۷۶ واحد تجاری قرار دارد که مغازه های بزاز، لباس فروشی و خرازی و کفش فروشی به ترتیب بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده اند. سال احداث بازار ۹۵۰ هـ. ق بوده و هسته اولیه بازار در این قسمت قرار دارد.

از سراههای معتبر بازار پایین می توان از سرای ملک نام برد که در سال ۱۳۰۰ هـ. ق در دوره قاجار به همت

ملک التجار زنجانی احداث و در سال ۱۳۴۵ هـ. ق مرمت گردید. این مجموعه، دارای یک دالان با سقف هلالی و در وسط دالان شرقی - غربی از آن منشعب می‌گردد. طبق کتب سر درب ایوان آقا میرزا هدایت... التجار زنجانی در عید غدیر ۱۳۰۰ هـ. ق به اتمام رسید.

سرای گلشن در ضلع جنوبی بازار پایین قرار گرفته و دارای دو حیاط وسیع با سه دالان ورودی از راسته می باشد. ورودی آن دارای طاق ضربی با آجرکاری برجسته تزئین و دالان های آن دارای طاق هلالی و نورگیری هایی در وسط است. عمده فعالیت های موجود در دالان اصلی فرش فروشی بوده و در حیاط مرکزی و حیاط جنوبی حجره ها کلا اختصاص به انباری و تعمیر فرش دارد. بر سر درب کتیبه ورودی تاریخ ۱۳۴۵ هـ. ق حک گردیده است.

مسجد و مدرسه یرایی که قدیمی ترین مسجد شهر محسوب می گردد در حد فاصل اواخر دوره صفویه تا اوایل دوره قاجار ساختمان گردیده است. مومن السلطان ضیع الدوله در کتاب مرآت البدان می نویسد "مسجد دیگری است که مرحوم میرزا ابوالقاسم مجتهدی سال قبل ساخته است. سه طرف آن تمام و یک طرف نا تمام است". این مسجد در میان راسته بازار پایین قرار دارد و دارای حیاط مستطیل شکل در وسط و شبستان بزرگی در ضلع غربی آن است. این مسجد تقلیدی از مساجد شیوه چهار ایوانی است که عناصر آن یعنی صحن مرکزی، ایوان های چهار گانه، حجرات طلاب، وضوخانه و شبستان زنانه و مردانه در آن

مجموعه بازار همواره به عنوان مهم ترین کانون شهری در زنجان عملکرد داشته است. شکل گیری و مکان یابی دیگر عناصر شهری، همواره در ارتباط با بازار شکل گرفته است.

وجود دارد.

۴ - حوزه عملکرد و کارکرد بازار سنتی شهر

تجارت نخستین کارکرد در بازار بوده است. بازار مهمترین عنصر شکل دهنده شهر، چه در فضای سیاسی. اقتصادی و چه در فضای اجتماعی و فرهنگی و مذهبی بود و منتج خواست ها و اهداف آن نیز بر چهره و اندام کالبدی شهر واقعیت می بخشید. به رغم تغییرات عمده به وجود آمده در فضاهای تجاری شهرها، بازارهای سنتی هنوز هم از مهمترین فضاهای اقتصادی و اجتماعی شهرها محسوب می شوند. بازار شهر زنجان به عنوان مرکز اصلی تبادلات در سطح شهر و منطقه بوده و به رغم وجود شهرهای مختلف و پراکنده در سطح استان زنجان، بازار هنوز هم اهمیت حیاتی در تبادل کالا و تبادلات منطقه ای کالا ها و خدمات به ویژه محصولات کشاورزی استان بر عهده دارد. از طرف دیگر تأمین کننده کالاهای مورد نیاز مراکز کوچک سکونت و روستاها می باشد. مجموعه بازار زنجان با داشتن ۵۶ ورودی و کوچه هماهنگ با شبکه ارتباطی با کل شهر در ارتباط بوده است، این مجموعه دارای ۹۴۰ باب مغازه و در حدود ۵۱ نوع شغل اعم از تولیدی یا صادراتی که حدوداً به دست ۳۳۰۰ نفر در گردش است. البته عده کثیری در خدمات جنبی فعالیت دارند. بازار زنجان، از نظر اقتصادی، واحد پیچیده ای است که در آن انواع تجارتخانه های عمده فروشی و خرده فروشی موجودیت یافته اند، و به لحاظ ازدیاد مداوم سرمایه ها، در جهت تبدیل به عمده فروشی در حرکت است.

توسعه روز افزون موقعیت اقتصادی مجموعه، واحدهای مسکونی منطقه را به صورت واحدهای تجاری تغییر شکل و کاربری داده که بدون برنامه ریزی معقول و متناسب با ارزش های تاریخی، به ارزش فیزیکی و کالبدی بازار آسیب های جبران ناپذیری وارد خواهد ساخت.

این بازار در زمینی به مساحت ۱۵ هکتار احداث شده که ۵ هکتار از آن مختص بخش اقتصادی و ۷ هکتار دیگر آن برای بخش مسکونی و یک هکتار جهت اماکن عام المنفعه و ۲ هکتار برای شبکه ارتباطی یافته است. جمعاً دارای ۹۴۵ واحد ملکی است. و هم اکنون دارای حدود ۶۰۰ انشعاب تلفن و ۱۳۰۰ انشعاب آب و برق می باشد. در حال حاضر تغییرات ناشی از سیستم حیات انسانی، کمبودها و نیازهایی در آن محسوس است. آنچه که در این مقوله مورد نیاز مبرم است کلینیک بهداشتی، فضاهای باز عمومی و فضاهای سبز و غیره است که مجموعه به طور کلی فاقد آن می باشد. بازار به علت ارزش های فرهنگی و قدمت آن ذیل شماره ۱/۴۴ در فهرست آثار تاریخی ایران به ثبت رسیده است و ضوابط حفاظتی مخصوصی بر آن مترتب گردیده است. این مجموعه از قدیم الایام محل مناسبی را برای برخوردهای اجتماعی، در جوار مرکز تجاری عرضه نموده و از نظر حفظ آداب و سنن ملی و مذهبی نقش تعیین کننده داشته است. گذشته از عناصر فرهنگی ذکر شده عوامل متعدد دیگری نیز وجود این مجموعه را در این شهرستان تأکید می نماید؛ از آن جمله است شرایط اقلیمی و جغرافیایی منطقه. زیرا این شهرستان دارای تابستان های سوزان، زمستان های سرد و پر برف و بهار و پاییزی نآرام است. این کیفیت جوی در داخل مجموعه احساس

نخواهد شد و در نتیجه به مشتریان اجازه تردد را برای ساعت های طولانی جهت انتخاب کالاهای مورد نظر به ارمغان خواهد آورد. در کنار بازار منازل تجار، روحانیون و امام جمعه قرار داشت. پیوند مسجد جامع با منزل امام جمعه از مشخصات کالبدی بازار شهر می باشد. حضور این بناها در بافت نه تنها ساختار بافت را شکل می دهد بلکه برخورد خاصی را در طراحی بافت می طلبد. سراهای عمده موجود در بازار عبارتند از:

جدول ۲. سراهای اصلی در بازار قدیم شهر زنجان ۵۵.

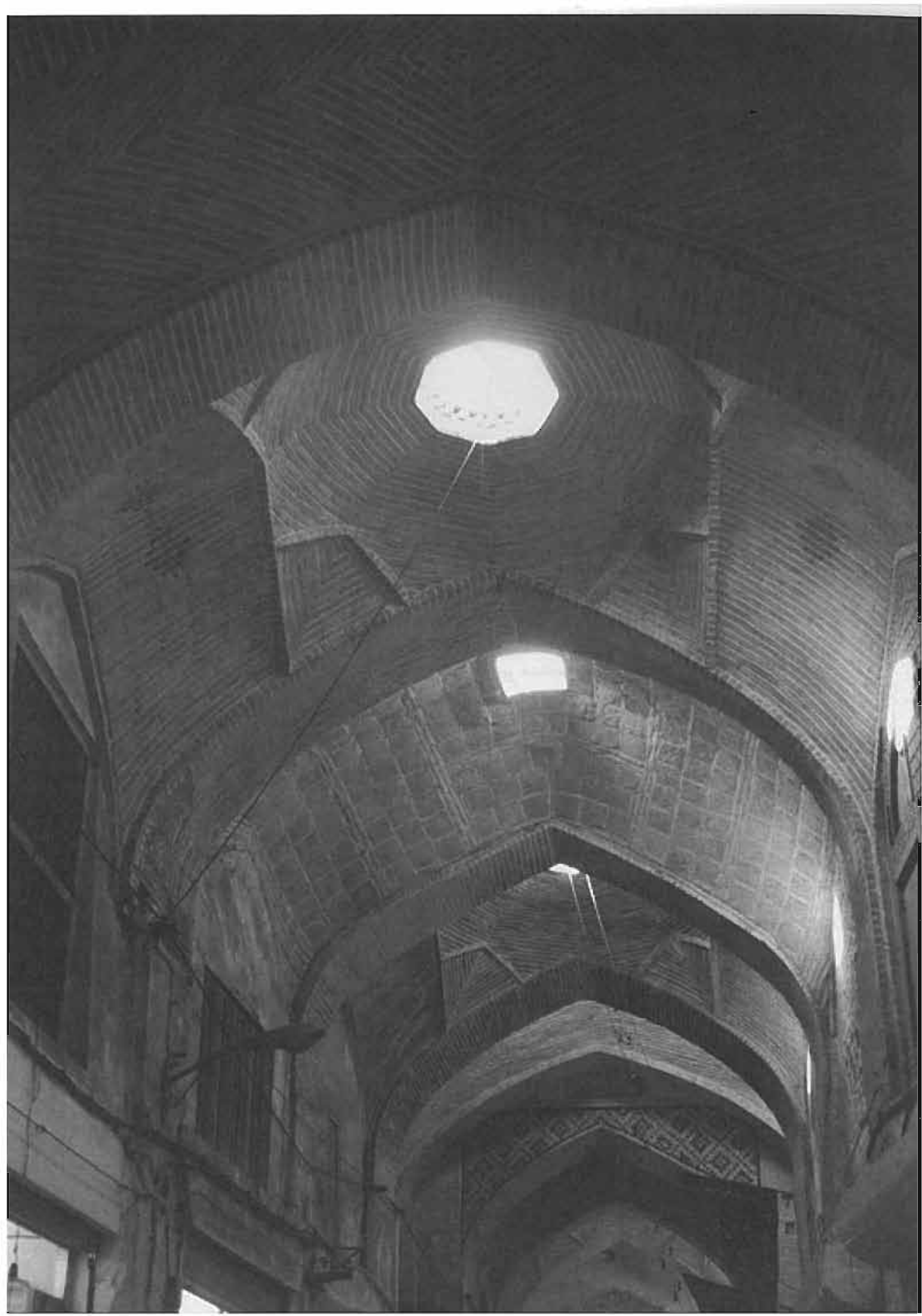
۱. سرای حاج علی قلی، واقع در بازار میوه فروشها	تاریخ احداث ۱۳۰۷ (ه. ق.)
۲. سرای حاج کریمایی علی، واقع در راسته امامزاده	تاریخ احداث ۱۳۱۰ (ه. ق.)
۳. سرای حاج حسین، واقع در راسته امامزاده	تاریخ احداث ۱۳۱۵ (ه. ق.)
۴. سرای حاج ابراهیم، واقع در بازار بزرگ	تاریخ احداث ۱۳۲۰ (ه. ق.)
۵. سرای ناصری، واقع در بازار بزرگ	تاریخ احداث ۱۳۲۰ (ه. ق.)
۶. سرای بهجت، واقع در بازار بزرگ، روبروی زرگرها	تاریخ احداث ۱۳۳۱ (ه. ق.)
۷. سرای گلشن، واقع در بازار بزرگ، بازار پائین	تاریخ احداث ۱۳۴۵ (ه. ق.)
۸. سرای مالک، واقع در بازار بزرگ، بازار پائین	تاریخ احداث ۱۳۴۵ (ه. ق.)
۹. سرای حاج جواد، واقع در بازار بزرگ، میدان پایین	تاریخ احداث ۱۳۴۵ (ه. ق.)
۱۰. تیمچه چهار دربی، واقع در بازار بزرگ، بازار بالا	تاریخ احداث ۱۳۴۵ (ه. ق.)

چالش های اساسی در بازار سنتی شهر

بازار قدیمی شهر زنجان از نظر غنای اقتصادی، فرهنگی و مذهبی یکی از مهمترین مجموعه های تاریخی کشور می باشد، که در پی تحولات اقتصادی و تخصصی شدن تولیدات و وابستگی ابزار تولید و عرضه تولید و تبدلات اقتصادی، در روند تکمیلی و گسترش شهر، در خاستگاه اولیه شهر پدیدار گردیده است. ساخت و استخوان بندی آن مجهز به مراکز مذهبی، اجتماعی، معماری فرهنگی و بومی منحصر به فردی است.

به رغم بازار در اقتصاد شهری در طی تحولات اخیر نقش، کارکرد و شکل و کالبد بازار سنتی شهر با تغییرات روز افزون همراه بود است. با پر شدن خندق های شهر در دهه های اولیه سده حاضر زمینه برای گسترش شهر فراهم می گردد. با ایجاد خیابان های جدید ورود وسایل نقلیه موتوری اهمیت شاه راه سنتی شهر یعنی راسته بازار کاهش می یابد. خیابان امام به موازات راسته بازار دقیقاً عهده دار نقش ارتباطی در این بخش از شهر می گردد (با اهمیت بیشتری در حمل و نقل درون شهری) علیرغم رشد فیزیکی شهر نظام سلسله مراتبی دسترسی ها هنوز وجود داشته و نواحی مسکونی جدید در بافت میانی شهر با محلات قدیمی پیوند خود را حفظ کرده است. در ساختار جدید شهری خیابان کشی ها نمود برجسته تری داشته و پیامد مجموعه خیابان کشی های سده اخیر، تغییر نقش ساختار ارتباطی، از یک ساختار مبتنی بر حرکت پیاده و دارای هندسه ارگانیک، به یک ساختار هندسی با الگوی خطی منظم، مستقیم و مناسب حرکت سواره است.

مجموعه بازار همواره به عنوان مهم ترین کانون شهری در زنجان عملکرد داشته است. شکل گیری و مکان یابی دیگر عناصر شهری، همواره در ارتباط با بازار شکل گرفته است. از مهمترین عناصر شهری که همواره در ارتباط با بازار شکل گرفته، مسجد جامع میباشد که در ضلع شمال راسته بازار و در مجاورت بازار قیصریه شکل گرفته بود. دگرگونی ساختار شهر در طی اقدامات شهرسازی جدید زمینه شکل گیری فضاهای جدید را فراهم آورده است. این فضا به لحاظ عملکردی و کالبدی متفاوت از فضاهای شهری

سنتی بوده است. در بُعد عملکردی بافت سنتی شهر (محدوده بازار) شاهد شکل‌گیری فضاهای جدید به تبع نیازهای جدید بوده است و پیشینه‌چندانی ندارد. از مهمترین این فعالیت‌ها می‌توان از کاربرهای آموزشی نوین نام برد. با استقرار فضاهای آموزشی جدید در مجاورت و یا داخل بازار و به ویژه در آرامستان‌های متروکه شده، کارکرد آموزشی مدارس مذهبی عبدالله میرزا، چهل ستون، نجفی میرزایی و ملا، که در داخل بازار قرار دارند، کمرنگ گردیده و یا به کلی روبه‌افت کارکردی و عملکردی نهاده است. اما از مهم‌ترین خیابان‌هایی جدید که بر بافت بازار شهر تأثیر گذاشته است، احداث خیابان فردوسی به

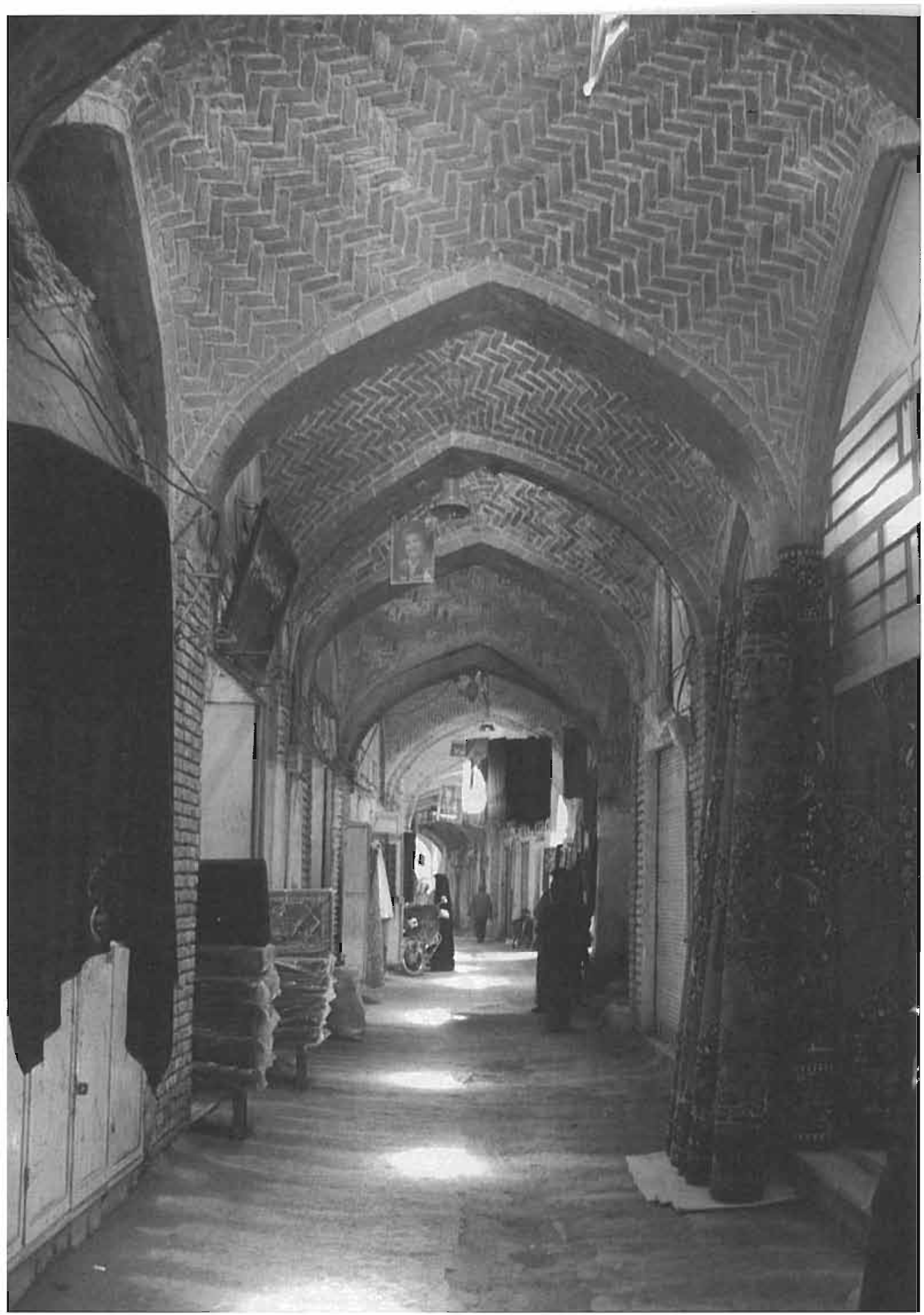
علی‌رغم تحولات اساسی به وجود آمده در الگوهای اقتصاد شهری (تولید، توزیع و مصرف)، به یقین بازارهای سنتی در شهرهای قدیمی هنوز هم از جمله عناصر منحصر به فرد در سازمان فضایی شهراند.

صورت عمود بر محور بازار بوده است. این اقدامات عملاً انسجام کالبدی و کارکردی بازار سنتی شهر را با اختلال مواجه ساخته است (هر چند دسترسی سواره را تسهیل بخشیده است). احداث خیابان امام بموازات راسته بازار از نقش ارتباطی شریانی راسته بازار کاسته و حرکت پیاده را تقلیل داده است. احداث خیابان سعدی جنوبی به صورت عمود بر بازار سنتی شهر، عملاً فضاهای پشتیبان (کارکردی) بازار نظیر کاروانسرای بزرگ دخان را در حاشیه قرار داده است. مجموعه فعالیت اخیر شهرسازی با اقدامات عمدتاً کالبدی، کارکرد و نقش اصلی فعالیت بازار در ایجاد روابط اقتصادی و تجاری در سطح شهر را تأثیر قرار داده است.

احداث خیابان‌های جدید امام و سعدی بسیاری از فعالیت‌های خرده‌فروشی را به جداره‌های بیرونی بافت (بازار) هدایت نموده است. فضاهای اقتصادی داخل بازار به دلیل نفوذ پذیری کمتر و عدم رقابت با فضاهای تجاری و خدماتی جدید رو به فرسایش کارکردی و کالبدی گذشته است. با دسترسی آسان و در پی عرضه محصولات تجاری و خدماتی متنوع و رواج عرضه خدمات و کالاهای مصرفی و الگوهای مصرف جدید کالا و خدمات، با اندکی تأخیر از شهرهای بزرگ کشور، بازار زنجان دچار استحاله گردیده است. اولین فضاهای جایگزین شامل مجتمع‌های جدید تجاری و مراکز خرده‌فروشی در طرفین خیابان‌های جدید بوده

بازار قدیمی شهر زنجان از نظر غنای اقتصادی، فرهنگی و مذهبی یکی از مهمترین مجموعه‌های تاریخی کشور می‌باشد، که در پی تحولات اقتصادی و تخصصی شدن تولیدات و وابستگی ابزار تولید و عرضه تولید و تبادلات اقتصادی، در روند تکمیلی و گسترش شهر، در خاستگاه اولیه شهر پدیدار گردیده است.

است. عرضه محصولات لوکس (به عنوان مثال صنایع و محصولات خارجی به صنایع دستی محلی) به ویژه با سرعتی بیشتر از دهه ۵۰ به بعد زمینه را برای حاشیه‌ای شدن نقش و کارکرد بازار سنتی شهر فراهم نموده است.

۶. بازار سنتی شهر، برنامه های موجود و چشم انداز آتی

چنانکه تشریح گردید، بزرگترین بنای تاریخی شهر زنجان که قسمت عمده ای از بافت قدیمی شهر را در برمی گیرد، مجموعه بازار می باشد. حریم بازار مساحتی حدود ۵۴/۵ هکتار را به خود اختصاص داده است و محلات بازار، سقاخانه، حسینیه، محله صباغها، اصغریه، مسجد یری پایین و بالا و برخی دیگر از عناصر و تک بناهای مذهبی، و فرهنگی را در خود جای داده است. هر گونه عملیات ساختمانی در این محدوده براساس ضوابط و مقررات سازمان میراث فرهنگی انجام می پذیرد. گذشته از محدوده خطی بازار و کوچه های منشعب از خیابان امام و عمود بر محور اصلی بازار نظیر کوچه رهبری، کوچه باشگاه و کوچه سیدلر که تحت تأثیر اقتصاد بازار به تدریج تبدیل به فضاهای تجاری گردیده و قسمت عمده ای از نیازهای روزمره حوزه نفوذ جنوبی شهر زنجان را تأمین می نماید، بقیه فضاهای موجود فرسوده بوده و پایین ترین میزان فرسودگی در این بخش از بافت شهری صورت پذیرفته است. طرح حریم بازار که در سال ۱۳۶۸ توسط سازمان میراث فرهنگی تهیه گردیده است که نیاز به بازنگری اساسی داشته و اثرات این طرح در محدوده بازار زنجان به دلیل ضعف مالی و فقدان اعتبار لازم با فرسودگی شدید محلات همراه گردیده است. در کنار این مسأله، عوامل محیطی از قبیل آلودگی زیست محیطی، شیب زیاد محلات، بالا بودن سطح آب های زیرزمینی و به علاوه ساختار ناهمگون اجتماعی و فرهنگی در برخی محلات به دامنه فرسودگی افزود است. این واقعیت از سوی بسیاری از محققان شهری مورد قبول است که شهر به مثابه موجودی زنده پویا بوده و قابلیت خود ترمیمی را دارا می باشد و لیکن چنانچه در این روند ممانعتی به عمل آید، حیات شهری با اختلال مواجه خواهد گردید. لیکن به معنای عدم مداخلات در توسعه شهری نیست. نقش برنامه ریزان و مدیران شهری در این روند هدایت توسعه شهری به سوی محیطی پایدار و قابل زیست خواهد بود. لذا، مکانی که رو به فرسایش است، نیاز به مداخلات سنجیده به منظور هدایت روند خود ترمیمی بوده و در غیراینصورت به فرسودگی کالبدی و کارکردی (فعالیتی - عملکردی) آن افزوده خواهد شد. در طرحی که ملاک عمل سازمان میراث فرهنگی قرار گرفته است چند نکته قابل تأمل است:

• جدایی کامل بازار از زندگی روزمره مردم به نحوی که بازار با پیرامون خود هیچگونه تعامل و همزیستی ندارد. فلسفه وجودی بازار ایجاد ارتباط با مردم بوده و راسته های منشعب از بازار حیات را در فضای شهری جاری می ساختند. در حالیکه بازار زنجان از قسمت شمالی به دلیل عبور خیابان امام کاملاً از بافت شهر منفک و در قسمت جنوبی هیچگونه ارتباط زیستی بین فضاهای سکونتی باقی نمانده است.

• جابجایی جمعیت قدیمی ساکن در محلات جنوبی و جایگزینی ساکنین جدید که عمدتاً مهاجران روستایی و اقشار کم درآمد می باشد.

• از میان رفتن نقش و عملکرد تعدادی از فضاهای بازار نظیر کاروانسرای پیرامون.

۶.۱. ضوابط ملاک عمل در بازار و حریم بازار

تهیه و اجرای ضوابط و مقررات مناسب در حمایت از بافت های ارزشمند تاریخی، اقدامی مهم و موثر در حفاظت و احیای آنها بوده و گاهی پایداری شهری با تأکید بر ارزش های موجود در این فضاهای شهری است. بر این اساس در چارچوب ضوابط ملاک عمل سازمان میراث فرهنگی استان، با توجه به موارد زیر برای هر گونه مداخله در بازار سنتی شهر زنجان ضروری است:

- ایجاد هر گونه بریدگی و گذر و یا خیابان در محدوده ویژه ممنوع است.
- در هنگام نوسازی در منطقه حداکثر ارتفاع بنای نوسازی برابر با نزدیکترین بنای با ارزش می باشد.
- در صورتی که در مجاورت بنای با ارزش نباشد، حداکثر ارتفاع مجاز ۶ تا ۷ متر می باشد.
- مصالح مورد استفاده در نوسازی بایستی کامل یا ائینه منطقه داشته باشد.
- کلیه ساخت و سازها در محله بازار بایستی از طرح های الگویی جهت نوسازی تبعیت نماید.
- نوسازی و یا احداث واحدهای غیرمسکونی جدید که در طرح پیش بینی شده است در محدوده بازار با رعایت اصول بازار با رعایت بالامانع است.
- بافت اکولوژیک بافت بازار باید حفظ شود.
- حفظ تجهیزات رفاهی در محدوده بازار از قبیل قنوات، آب انبار و اماکن مذهبی الزامی است.
- حداکثر ارتفاع مجاز در بدنه های چهار خیابان اطراف محدوده بازار (خیام، سعدی، فردوسی و امام) دو طبقه با ارتفاعی معادل ۷/۵ متر می باشد.
- تفکیک اراضی پلاک های موجود غیر مجاز می باشد.

گرچه توجه به موارد مذکور برای حفاظت بازار سنتی شهر به عنوان یک عنصر تاریخی با ارزش در نظر گرفته شده است و لیکن عنصر بازار در ارتباط با فضاهای شهری پیرامون و سایر بخش های شهر بوده و تحت تأثیر آن است. لذا اجبار در اجرای ضوابط مذکور تأمل برانگیز و بایستی به واقعیت توسعه شهری نیز توجه نماید. تجارب به دست آمده از الگوی موفق جهانی درس هایی را در حمایت از روندهای نوسازی مرتبط با احیا و

نوسازی فضاهای مشابه بازار، ارائه می دهد که نمونه ای از آنها به شرح زیر است:

- معاصر سازی و تجدید حیات در بافت کهن شهری (گوتنبرگ)
- بالا بردن استاندارد زندگی در محدوده بافت های تاریخی (ونیز)
- حفظ فرهنگ و روابط مردم با محیط (بولونیا)
- ایجاد امکانات لازم برای سکونت دائم در بافت های تاریخی (بولونیا)
- کمک به بالا رفتن ارزش مناطق محدوده تاریخی (یورک و پاریس)
- تفویض حداکثر آزادی در تغییر و دخالت فضای کالبدی در بافت کهن شهر (چستر)
- برقراری ارتباط شهر قدیم و توسعه های جدید (لستر)

از جمله مهمترین مسائلی که به نحو چشمگیری در روند نوسازی و یا فرسایش بازار و بافت بلافصل آن موثر واقع می گردد شامل مواردی به شرح زیر است:

۱. بخشی از فضاهای شهری قرار گرفته در بافت بازار سنتی شهر به صورت مجموعه و یا تک بنا به عنوان عناصر با ارزش تاریخی بوده و ثبت گردیده اند. این فضاها دارای حریم ویژه بوده و طبق قوانین جاری هر گونه عملیات مداخله با در نظر گرفتن ضوابط خاص آن بنایا مجموعه انجام می پذیرد.
۲. بخش دیگری از فضاهای شهری قرار گرفته در بافت بازار سنتی شهر به صورت مجموعه و یا تک بنا به عنوان عناصر با ارزش تاریخی بوده ولیکن ثبت نگردیده اند. با توجه به شرایط خاص فرهنگی و هویتی دارای ارزش اند که از جایگاه ویژه ای در مداخلات برخوردارند (همچون مساجد ساخت سده اخیر).
۳. بخش قابل توجهی از بافت بلا فصل بازار سنتی شهر از جنبه کالبدی و کارکردی به شدت فرسوده شده است.

بر این اساس روند نوسازی از طریق اعمال ضوابط مذکور تا حد زیادی مانع از روند خود ترمیمی بافت بوده و از آنجایی که بازار سنتی شهر جزئی از عناصر تشکیل دهنده شهر و بافت تاریخی شهر است، لذا از تبعات منفی ناشی از بازماندگی و عدم نوسازی شهری در پیرامون بازار (با مفهوم جامع شامل نوسازی کارکردی و کالبدی) تاثیر گرفته و مهمتر از آن بر شکل و کارکرد بازار تاثیر می گذارد.

در شرایط موجود شاهد کاسته شدن کارکردهای قبلی بازار و مکان گزینی آنها در جلاره خیابان های اطراف هستیم. از طرف دیگر بخش قابل توجهی از فضاهای داخلی بافت تحت تاثیر نفوذ ناپذیری بافت و عدم تسهیل در دسترسی بهتر سواره (ضرورت تردد در محدوده تجاری شهر) و پیاده، رو به افت نهاده و تبدیل به فضای متروکه می گردد. تداوم شرایط موجود منجر به افزایش فرسودگی گردیده و بازار سنتی شهر در رقابت با دیگر فضاهای تجاری و اقتصادی شهر رو به افت خواهد گذاشت. به این ترتیب تداوم و یا افت کارکرد بازار شهر مبتنی بر شرایطی است که به تمامی جنبه های پیرامونی مساله توجه داشته و راهبردهای خود را در چهار چوب رویکرد سیستمی جستجو کند.

در این راستا پیشنهادات زیر در ارتباط با تقویت کارکردهای موجود، عناصر با ارزش و ساختار کالبدی بازار سنتی شهر ارائه می گردد:

- تجربه کشورهای مختلف در احیا و باز زنده سازی بافت های تاریخی برخوردار از عناصر با ارزش همچون بازار حاکی از تقویت نقش فرهنگی، توریستی و تفریحی در کنار نقش تجاری و اجتماعی است. لذا تقویت نقش پیاده رو در محدوده و تسهیل در دسترس پذیری به عناصر بازار تاریخی و توریستی در داخل بازار، اقدام مهمی در تقویت این نقش خواهد بود.

- ساماندهی کاربری زمین در این بخش از شهر موجب تداوم حیات شهری و حفظ شالوده های زندگی اجتماعی و رونق اقتصادی خواهد بود. سراهای پیرامون بازار نظیر سرای کلیعلی، لطفی، حاجی شامی و چند سرای دیگر در حال فرسایش کامل و فرسودگی نسبی بوده و فعالیت موثری در آنها صورت نمی پذیرد. تغییر کاربری زمین شهری به عملکردهای موثر مهمترین اقدام در نوسازی و احیای مجدد در این بخش از بازار خواهد بود.

- مکان گزینی فعالیت های تجاری و خدماتی در جلاره های بیرونی بافت بازار و طرفین خیابان های سعدی، امام فردوسی، خیام و توحید از کارکرد بخش های داخلی کاسته و منجر به تشدید روند فرسودگی و افول حیات اقتصادی در بخش های داخلی می گردد. این مساله به تبعیت از تسهیل در دسترس پذیری بوده و اثرات خیابان کشی های سده اخیر است که نمود یافته است. احیای مجدد فضاهای داخلی از طریق نیاز سنجی و تشخیص کاربری های مورد نیاز و تغییر کارکرد فضاهای قرین به موفقیت خواهد بود.

- ایجاد نفوذ پذیری و دسترس پذیری به بخش های داخلی بافت بازار از اقدامات مهم در تقویت کارکردی و به تبع احیای کالبدی فضاهای تجاری و خدماتی خواهد بود. این امر مستلزم اصلاح بخشی های منتهی به محور اصلی بازار است. این اقدام علاوه بر مزیت های اقتصادی اقدام مهمی در مدیریت بحران به ویژه به هنگام وقوع زلزله و آتش سوزی است. این موضوع زمانی که بپذیریم فعالیت های آسیب پذیر تری در

بازار در حال انجام هست (لباس فروشی، جواهر فروشی، فرش فروشی) از حساسیت بالای بر خوردار است.

- تغییر عملکرد بعضی از فضاها نظیر آب انبار کوچک، سرای حاجی شامی بالا و پایین و حمام فراش باشی به کاربری ها و تجارت در تجدید فضا در این بخش از بازار موثر است.

جمع بندی

علی رغم تحولات اساسی به وجود آمده در الگوهای اقتصادی شهری (تولید، توزیع و مصرف)، به یقین بازارهای سنتی در شهرهای قدیمی هنوز هم از جمله عناصر منحصر به فرد در سازمان فضایی شهراند. بازارهای سنتی به ایفای نقش در حوزه های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی پرداخته و در حال حاضر نیز در حوزه های مذکور (اگر چه متفاوت از گذشته) فعالند. به رغم وجود امکانات و فرصتهای حیاتی گسترده برای شهر در بازارهای سنتی شهرها، روندهای در حال جریان آگاهانه و غیر آگاهانه به نقاط ضعف کارکردی و کالبدی آنها افزوده و آنها را با تهدیدات جدی تری در حیات شهر مواجه نموده است. با احداث خیابان های عمود بر راسته اصلی بازار سنتی شهر، در رقابت میان فضاهای کارکردی جدید شکل گرفته در طرفین خیابان های جدید الاحداث، و تسهیل در دسترسی پیاده و سواره، از نقش کارکردهای سنتی در درون بافت بازار کاسته شده است. در این میان، فضاهای تجاری، اقتصادی و دیگر فضاهای کارکردی (مذهبی، آموزشی، فرهنگی، مسکونی و ...) مرتبط با بازار، رو به افت و فرسایش نهاده اند. ورود لوازم حمل و نقل موتوری در عین تسهیل بخشی به جابه جایی کالا و مردم به افت محیطی در پیرامون بازار از طریق آلودگی های صوتی و جوی افزوده است. فقدان فضاهای عمومی و فراغتی، کیفیت پایین سیمای شهری ناشی از ساختار فرسوده بافت و کاهش تمایلات سرمایه گذاری برای احیای بازار از جمله مسائل و مشکلاتی است که به کاهش نقش اقتصادی و اجتماعی آن سرعت بخشیده است. این در حالی است که فضای شهری در این بخش از شهرها در چارچوب سیاست های اصولی و از طریق راهبردهای واقع گرایانه و بوم محور قابل احیا می باشد. هر چند رابطه محکمی بین اقتصاد ملی و منطقه ای با شکل و کارکرد فضاهای شهری وجود دارد، لیکن اکنون فرصتی پیش آمده تا شاهد احیا و تقویت کالبدی و کارکردی فضاهای شهری و در محور آن بازارهای سنتی شهرها جهت تقویت نقش شهر ها در ایفای نقش پیشرو در اقتصاد منطقه ای و ملی باشیم.

منابع

۱. الکسیل، سولتیکوف (۱۳۶۵)، مسافرت به ایران و ارمنستان، ترجمه محسن صبا، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
۲. شهرداری زنجان (۱۳۸۵)، معرفی آثار باستانی شهر زنجان
۳. ثبوتی، هوشنگ (۱۳۶۶)، تاریخ زنجان، زنجان، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی، استان زنجان
۴. روزنامه شرق (۱۳۸۳)، چهارشنبه ۹ اردیبهشت ۸ ربیع الاول ۱۴۲۵. ۲۸ آوریل ۲۰۰۴، سال اول. شماره ۱۷۵ در. <http://www.sharghnewspaper.com/feedback.htm>
۵. خیرآبادی، مسعود (۱۳۷۶)، شهرهای ایران، ترجمه: حسین حاتمی نژاد و عزت الله مافی، چاپ اول، تهران، نشر نیکا
۶. قلامکی، محمد منصور (۱۳۸۳)، بازنده سازی بناها و شهرهای تاریخی، تهران، چاپ پنجم، انتشارات دانشگاه تهران
۷. قلامکی، محمد منصور (۱۳۸۴)، بهسازی و نوسازی شهری تهران، انتشارات سمت
۸. پور احمد، احمد و شمعی، علی (۱۳۸۴)، بهسازی و نوسازی شهری از دیدگاه علم جغرافیا، انتشارات دانشگاه تهران
۹. حبیبی، محسن (۱۳۷۵)، از شارتا شهر تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن (فکر و تأثر)، تهران، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران
۱۰. قبادیان، وحید (۱۳۶۷)، بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران، تهران، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران
۱۱. سلطانزاده، حسین (۱۳۷۲)، فضاهای شهری در بافت های تاریخی ایران، چاپ دوم، انتشارات دفتر پژوهش های فرهنگی با همکاری شهرداری تهران
۱۲. شکویی، حسین (۱۳۷۵)، دیدگاه های نو در جغرافیای شهری، تهران، انتشارات سمت
۱۳. شریعتی، علی (۱۳۵۷)، جهان بینی و محیط، انتشارات نور
۱۴. مشکینی، ابوالفضل (۱۳۷۹)، سیر و تکوین شهر و شهرنشینی در زنجان، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشکده علوم زمین، دانشگاه شهید بهشتی
۱۵. مومنی، مصطفی (۱۳۷۶)، جغرافیا و جهان بینی، جزوه درسی
۱۶. سازمان میراث فرهنگی استان زنجان (۱۳۶۹)، طرح (تفضیلی) بازار شهر زنجان تهیه شده توسط دکتر مرادی
۱۷. شاردن، ژان (۱۳۳۵)، سیاحتنامه شاردن، ترجمه: محمد عباسی، انتشارات امیرکبیر